

ENSÂR'IN İKTİDAR TALEPLERİNİN REDDİ BAĞLAMINDA HİLÂFETİN KUREYŞİLİĞİ PROBLEMATİĞİ

The Problem Of Qureyshī Leadership: Rejection Of The Demand Of Anşār

Abdulhalim OFLAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı
Assistant Professor, Iğdır University Faculty of Theology, Department of Islamic History

Iğdır, Turkey

aoflaz74@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9921-5444

DOI: 10.34085/buifd.697999

Öz

Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının kesişme noktasında yer alan Arabistan yarımadasının güney ve kuzey kesimlerinde irili ufaklı bazı devletlerin teşekkülü bilinse de Orta Arabistan denilen Hicaz bölgesinde tarih boyunca güçlü bir merkezî yönetim ve siyasî birlik kurulamamıştır. İlk defa Hz. Peygamber'in, kabilecilik anlayışı yerine ümmetçilik fikrini yerleştirmesiyle bu bölge devletleşme süreci yaşamaya başlamıştır. Ancak Resûlullah'ın vefatının ardından onun kurmuş olduğu siyasî birliğin kimin liderliğinde ve hangi yönetim modeliyle sürdürüleceği hususunda ihtilaflar yaşanmıştır. Çünkü ne Hz. Peygamber ne de Kur'ân, Peygamber sonrası için herhangi bir isim ve yönetim modeli zikretmiştir. Bu çalışmada ilk dönemdeki bu ihtilafların Ensâr ile bağlantılı kısmı üzerinde durulacaktır. Özellikle Sakîfe ve Harre olayları bağlamında Ensâr'ın iktidardan uzaklaştırılmalarında *Hilâfetin Kureyşliliği* argümanının kullanılıp kullanılmadığı irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ensâr, Kureyş, Hilâfet, Sa'd b. Ubâde, Abdullah b. Hanzale.

Abstract

Throughout the history, North and South part of Arabia which is located intersection point of Asia, Africa and Europe was controlled by powerful or weak governments, but Hicaz region of Arabia did not experience a strong central management and political unification. For the first time, the region experienced process of the state idea depending on prioritization of *umma* concept over tribalism by Prophet Muḥammad. After the death of Prophet Muḥammad, the debates were arisen over the leadership of political unity and governmental model of the newly established state. The reason of debates was that neither Prophet nor Qur'an did not make any statement or appoint a person concerning these issues. In this study, this debates in the first period of caliphate will be dwelt on connect with Anşār. Especially in the context of Saqîfa and al-Ḥarra events, it will be studied whether used or not the argument of "Imams are from the Quraish" in the matter of removed of Anşār from the government.

Keywords: Anşār, Quraish, Caliphate, Sa'd b. 'Ubâda, 'Abdallâh b. Ḥanzala.

GİRİŞ

İslâm öncesi Arapları tarih boyunca büyük devletlere sahip olamamışlardır. Güney ve Kuzey Arabistan'da irili-ufaklı bazı devletler/krallıklar kurulmuş olsa da bunlar, komşu güçlü devletlerin uyduları olmaktan öteye geçememişlerdir. Kral tarafından yönetilen bu devletlerde siyasî teşkilat mutlakiyet esasına dayalıydı. Veraset sisteminin hâkim olduğu bu devletlerde krallık babadan oğula veya kardeşe geçerdi. Orta Arabistan dediğimiz Hicaz bölgesinde ise güçlü bir merkezî yönetimden ziyade kabile gelenekleri hâkimdi. Diğer çöl kavimleri gibi bu Arap toplumunun da ayırıcı özellikleri arasında kabilevî yaşam tarzı ve bunun tabii sonucu

olarak ortaya çıkan asabiyet anlayışı gelmekteydi. Ancak tebliğ ettiği din için bütüncül bir otorite ve devlet anlayışını öngören Hz. Peygamber'in çabalarıyla Hicaz bölgesinde kabile taassubu bitirilmiş veya en azından bu anlayışın üstü küllenmişti. Çünkü İslâm'ın öngördüğü ümmetçi anlayış ile kabilecilik anlayışının doğurduğu asabiyet anlayışı taban tabana zıttı. Bu sebeple Resûlullah'ın gayretleriyle Müslümanlar, kabilecilik anlayışından kaynaklanan birçok problem ve farklılıklarını bir kenara bırakarak İslâm'ın birleştirici şemsiyesi altında bir araya gelmişlerdi. Ne var ki Hz. Peygamber, kendisinden sonrası için ismen herhangi bir halef belirlemediği gibi¹ *Meclisü's-Şüyûh* benzeri bir karar mercii de kurmamıştı. Dolayısıyla kendisinden sonra yönetime gelecek idarecinin tayinini ve seçimini kurallara bağlamamıştı. Ayrıca veliaht tayin etme fikri de bu dönemde Hicaz Araplarına yabancıydı.² Dolayısıyla Resûlullah'ın vefatı zamanında, evliliklerinden doğan ve küçük yaşlarda vefat eden üç erkek çocuğu hayatta olmuş olsaydılar da devlet başkanlığı görevi tevarüs yoluyla onlara geçmeyecekti. Çünkü her kabilenin bağımsız hareket ettiği bu bölgede yönetim prensip olarak irsî olmayıp daha çok asabiyet, nüfuz ve yaşa dayanmaktaydı. Yani nüfuzlu ve yaşça olgun olan kişi kabile reisliğine seçilmekteydi. Bütün bunlar Hz. Peygamber'in vefatından sonra genç İslâm devletini yönetim kriziyle karşı karşıya bırakmış, İslâm toplumunun ihtiyaç duyduğu yeni lider arayışının, Müslümanları Peygamber öncesi döneme döndürme ihtimali belirmiştir. Böylece Müslümanlar, peygambersiz döneme başkanlık kriziyle girmişlerdi. Ayrıca siyasî anlamda boyun eğmiş olsalar da tam anlamıyla iman etmemiş olan birçok bedevî Arap kabilesinin de³ bu lider boşluğundan yararlanmaları ve düzeni bozmaları ihtimali belirdi. Bu gibi sebeplerle Hz. Peygamber'in cenazesi henüz defnedilmeden İslâm'ın öngördüğü ideal toplum örneğini teşkil eden sahabe topluluğu başkan seçim işine giriştiler. Said b. Zeyd'in (ö. 51/671 [?]) ifadesiyle bu topluluk, bir gün bile başsız kalmaya tahammül edemedi. Çünkü İslâm birliğinin dağılma tehlikesi belirmiştir.⁴ Nitekim Hz. Peygamber'in naaşı henüz yerdeyken Hz. Ömer'in (ö. 23/644) Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a (ö. 18/639) "elini uzat, sana beyat edeyim" dediğini,⁵ Ensâr'ın da Muhâcirlere danışma gereği duymadan Sakîfe'de toplanıp Sa'd b. Ubâde'ye (ö. 14/635 [?]) beyat etmeye niyetlendiklerini görmekteyiz.

İslâm dünyasında ve ülkemizde bugüne kadar *hilâfetin Kureyşliliği* meselesi hususunda çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada ise Sakîfe ve Harre olayları bağlamında Ensâr'ın ilk dönemde iktidardan uzaklaştırılmalarında kullanılan dinî ve siyasî argümanlar konu edinelecektir. Özellikle hilâfetin Kureyş'in tekeline geçmesini sağlayan en önemli dinî argüman olan "imamlar Kureyş'tendir"⁶ rivayeti üzerinde yapılan çalışmalar göz önünde bulundurularak bu rivayetin Sakîfe toplantısında dile getirilip getirilmediği, Harre'de de dikkate alınıp alınmadığı üzerinde durulacaktır.

¹ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahih*, (Beyrut: Dâru'l-garb el-İslâmî, 1998), Fiten, 48.

² Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı D. Yıldız, 5. bs. (İstanbul: Ağaç Kitapevi Yayınları, 2009), 72-73.

³ Hucurât, 49/14.

⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihu't-Taberî*, 2. bs., tahk. Muhammed Ebûl-Fadl İbrâhîm, (Kahire: Dâru'l-maârif, tsz.), 3: 207; İzzeddîn Ali b. Muhammed b. el-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, tahk. Ebu'l-Fidâ Abdullah, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987), 2: 194.

⁵ Muhammed b. Sa'd ez-Zühri, *Kitabü't-tabakâti'l-kübrâ*, tahk. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetü'l-hancı, 2001), 3: 166; Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, tahk. Muhammed Hamidullah, (Beyrut: Dâru'l-ma'ârif, tsz.), 1: 579.

⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, tahk. Şuayb el-Arnâvûd-Âdil Mürşid, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997), 20: 249, 33:21.

1. Sa'd b. Ubâde'nin İktidar Talebinin Başarısızlıkla Sonuçlanmasında Hilâfetin Kureyşliliği Argümanının Etkisi

Dinî-siyasî liderlik portresine sahip olan Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun dinî liderlik/peygamberlik haricindeki görevlerini tevarüs edecek olan kurum için kullanılan *hilâfet* kavramı, sözlükte '*birinin ardından gelmek, onun yerine geçmek*⁷ ve onun görevini üstlenerek onun adına tasarruflarda bulunmak' anlamlarına gelmektedir.⁸ Terim olarak ise '*dini korumak ve dünya işlerini düzene koymak hususunda nübüvvet hâlef olmaktadır*,⁹ şeklinde tanımlanmaktadır. Kısaca *hilâfet* İslâm devlet başkanlığı kurumudur. Bu kurumun başında bulunan kimseye de *halife* denilmektedir.

Hz. Peygamber, yerine kimseyi bırakmadan vefat edince ve yine Kur'ân ve sünnette hükümet şekli ve rejim ile ilgili bir netlik de bulunmayınca dönemin Müslümanları Resûlullah'ın tesis ettiği yönetim sistemini bir devlet mekanizması içinde yaşatmaya karar verdiler ve görünüş itibarıyla Hz. Peygamber'in fonksiyonlarını sürdürebilmek için hilâfet modeline başvurular.¹⁰ Böylece Hz. Peygamber'in vefatından sonra siyasal bir kurum olarak ortaya çıkan hilâfet, İslâm tarihi boyunca Müslümanların yegâne yönetim modeli olarak algılsa da doğrusu sadece güce dayalı beşerî-siyasî bir sistemden ibarettir.

Hz. Muhammed'in biri *nübüvvet*, diğeri de *velâyet* olmak üzere iki görevi bulunmaktaydı. *Nübüvvet* görevi onun vefatıyla birlikte son bulmuş, devlet yönetmek demek olan *velâyet* görevi ise devam etmiştir.¹¹ Resûlullah'ın *velâyet* görevini tevarüs edecek olan başkanlık/hilâfet kurumu için sahabenin çok yoğun talepte bulunduğunu görmekteyiz. Sahabe de olsalar insan fitratına has bir özellik olan iktidara gelmek ve hâkimiyet kurmak isteği ilk dönemde onlar arasında ciddi tartışmalara sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda hilâfete ilk ciddi taliplerin Ensâr olduğunu görmekteyiz. Zira onlar nimet-külfet ilişkisi çerçevesinde konuyu değerlendirip hilâfette önceliğin kendilerinin olması gerektiğini düşünmekteydiler.¹² Bu sebeple Hz. Peygamber'in naaşı henüz yerdeyken ve ashab onun techiziyle uğraşırken Ensâr topluluğu Benî Sâide Sakîfesi'nde¹³ toplanıp bütün Müslümanları ilgilendiren hilâfet konusunu kendi aralarında tartışmaya başladılar. Aslında bu acele bize Ensâr'ın henüz Hz. Peygamber hayattayken aralarında hilâfet işini müzakere ettiklerini göstermektedir.¹⁴

Bu konuda çok aceleci davranan Ensâr'ın söz konusu liderlik görevine getirebilecekleri iki adayları vardı: Sa'd b. Muaz (ö. 5/627) ve Sa'd b. Ubâde. Bu ikisi Ensâr'ın, başkanlık/hilâfet için

⁷ Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Halife maddesi, (Beyrut: Dâr-ı sâdır yayınları, 1990), 9: 82.

⁸ Detaylı bilgi için bk. Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Rağîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, tahk. Muhammed Seyyid Keylanî, Hlf maddesi, (Beyrut: Dârü'l-marife yayınları, tsz.), 156.

⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdî, *Kitabü'l-ahkâmî's-sultâniyye ve'l-vilâyâti'd-diniyye*, tahk. Ahmed Mübarek el-Bağdadî, (Kuveyt: Dâr-ı İbn Kuteybe yayınları, 1989), 3.

¹⁰ Numan Durak Aksoy, "Tarihsel Bakımdan Halifelik", *Hikmet Yurdu*, 3 (2009): 216.

¹¹ Cahit Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. bs. (İstanbul: MÜİFV yayınları, 2010), 87.

¹² Mehmet Atalan, "Hz. Muhammed'in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2 (2004): 60.

¹³ Sakîfe, insanların altında gölgelendikleri çardak demektir. Şihabüddîn Ebû Abdullah Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâr-ı sâdır, 1977), 3: 228-229.

¹⁴ Muhammed Hüseyin Heykel, *Hayatu Muhammed*, (Kahire: Dârü'l-maârif, 2001), 509; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (1975): 221.

içlerinden çıkarabilecekleri denk iki adaydı. Ancak Hendek Savaşı'nın hemen ardından Sa'd b. Muaz'ın şehit olması Medine liderliği hakkının bir diğer kabile olan Hazrec kabilesinin başkanı Sa'd b. Ubâde'ye geçmesini netice vermişti.¹⁵ Liderlik için tek aday olarak kalan Sa'd, hasta olmasına rağmen Sakîfe'deki toplantıya katıldı. Orada Ensâr'ı hilâfete sınıksız sarılmaya davet eden şu konuşmayı yaptı:

“Ey Ensâr topluluğu! Sizin dinde öncülüğünüz ve hiçbir Arap kabilesine nasip olmayan üstünlüğünüz vardır. Hz. Muhammed, kavminin içinde on küsur yıl kalıp onları Rahmân'a kulluk etmeye, O'na şirk koşmamaya ve putları terk etmeye çağırdı. Kavminden sadece birkaç kişi kendisine iman etti. Onlar da ne Peygamber'i korumaya ne onun dinini yüceltmeye ne de kendilerini etkileyecek bir azabı defetmeye güç yetirebildiler. Nihâyet Allah sizi üstün kılmak isteyince saygınlığı size doğru sürüp sizi nimeti ile özel kıldı. Sizi Allah'a ve Resûlü'ne iman etmek, onu ve ashabını korumak, dinini yüceltmek ve onun düşmanıya savaşmakla şereflendirdi. Böylece siz, onun düşmanlarına karşı insanların en çetini ve herkesten en sert olanları oldunuz. Sonunda Araplar, isteyerek ya da istemeyerek kendilerine Allah'ın emrine göre çekidüzen verdiler ve uzaktakiler dahi gerek isteyerek gerekse de zorunlu olarak boyun eğdiler. Öyle ki Allah sizin vasitanızla yeryüzünü Resûlü'ne boyun eğdirdi ve kılıçlarınız aracılığıyla Araplar ona boyun eğdiler. O, sizden razı bir şekilde ruhunu teslim etti. Siz onun göz aydınlığıydınız. Bu sebeple bu hilâfet işine sıkıca tutunun. Çünkü o, başkalarından daha çok sizin hakkınızdır.”¹⁶

Sa'd'ın bu konuşmasından Hz. Peygamber'in İslâmiyeti yaymak için ve yine Mekkelilerin zulmünden kaçış yeri olarak Medine'yi tercih etmesi, Medinelilerin onun davasına sahip çıkarak bütün Araplara boyun eğdirmiş olmaları gibi nedenlerle hilâfet görevinin Medinelilerin hakkı olduğunu düşündüğünü görmekteyiz. Ayrıca Hz. Peygamber ile birlikte zorunlu olarak Mekke'den ayrılmış olan Muhâcirlerin artık anayurtlarına dönmelerinin önünde herhangi bir engel de yoktu. Çünkü Mekke İslâm'ı kabul etmişti. Yine olay Medine'de yaşanmaktaydı. Dolayısıyla bu göreve Medine ileri gelenlerinden birisinin getirilmesi gerekirdi. Yine Medinelilerin bu göreve getirilmeleri önünde de herhangi bir engel yoktu. Nitekim Resûlullah'ın onlar için sarf ettiği çok sayıda övücü sözü mevcuttu.¹⁷

Muhâcirlerin hilâfette hak talep etmelerinden çekinen, bu sebeple de sınırlı sayıda kimselerin katılımıyla Sakîfe'de toplanarak aceleyle bu hilâfet işini sonuçlandırmak isteyen Ensâr, ilk darbeyi kabiledaşlarından aldılar. Büyük bir ihtimalle onların bu aceleci yaklaşımlarından hilâfeti bir oldubittiye getirmeye çalıştıklarını düşünen, bu yüzden de yapılanlardan razı olmayan ve liderliğin Muhâcirlerin hakkı olduğuna kani olan veya kendi akrabalarını kıskanan Ensâr'dan bazı kimseler bu toplantıyı Muhâcirlere bildirdiler. Böylece olaydan haberdar olan Muhâcirlerin önde gelenlerinden Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer ve

¹⁵ Cem Zorlu, *İslam Tarihinde İlk İktidar Mücadelesi*, (İstanbul: İz yayıncılık, 2014), 104.

¹⁶ Taberî, *Tarih*, 3: 218.

¹⁷ Bu sözler için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, (Kahire: el-Matbaatu's-selefiye, 1400), Menâkibu'l-Ensâr, 1-11; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, (Riyad: Beytu'l-efkâr ed-düveliyeye, 1998), Fedâil, 43, 44.

Ebû Ubeyde b. Cerrâh derhal toplantı yerine gittiler.¹⁸ Bunlar Sakîfe'ye vardıklarında Sa'd'ın sözcüsü ayağa kalkıp Allâh'a hamd ü sena ettikten sonra şunları söyledi:¹⁹

“İmdî biz Allah'ın dininin Ensâr'ıyız ve İslâm'ın öncü süvarileriyiz. Siz Muhâcirler ise bizden bir topluluksunuz. Bizi köklerimizden koparmak ve idareyi bizden gasp etmek isteyen sizden bir topluluk koşa koşa buraya gelmiştir.”

Bu sözler üzerine Hz. Ebû Bekir, söz alarak şöyle dedi:

“... Bahsettiğiniz iyiliğe hakikaten ehilsiniz. Fakat Araplar, bu iş (emîrlik) için sadece bu Kureyş topluluğuna razı olur. Çünkü Kureyşliler hem yurt hem de neseb itibarıyla Arapların en asilleridir. Bu sebeple sizin için şu ikisini uygun görüyorum. (O esnada Hz. Ömer ile Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın arasında bulunuyordu. İkisinin elini kaldırarak) Bu ikisinden istediğinize beyat edin.”

Hz. Ömer de Hz. Ebû Ubeyde de bundan imtina ettiler. Ne var ki Hz. Ebû Bekir'in bu çıkışı görüşmelerde önemli bir dönüm noktası oldu. Artık Sa'd'ın adaylığı ikinci plana itildi, Sakîfe'dekiler Muhâcirlere yoğunlaştılar. Ancak hilâfetin ellerinden kayıp gittiğini gören Ensâr'dan bazı isimler son çare olarak sert ve tehditvarî bir üslup kullanarak iktidarın kendi hakları olduğunu savundular, bu sebeple de Ensâr'ı direnç göstermeye çağırdılar.²⁰ Ne var ki Beşir b. Sa'd (ö. 12/633) ve Usayd b. Hudayr (ö. 20/641) gibi bazı Ensâr önde gelenleri Kureyş'e destek açıklamaları yapıp hilâfetin onların hakkı olduğunu söylemeleriyle direniş çağrısı yapanların dirençleri kırıldı ve önce orada bulunan Muhâcirler, sonra da -Sa'd b. Ubade hariç- Ensâr'ın tamamının beyat etmesiyle Hz. Ebû Bekir halife seçildi.²¹ Böylece Ensâr'ın yol açmak üzere oldukları yönetim krizi Muhâcir ileri gelenlerinin kararlı tutumuyla atlatıldı. Ensâr'ın buradaki yaklaşımlarından onların bu görevi dar bir çerçevede, muhtemelen Medine'ye ait boş bir kadronun doldurulması olarak düşündüklerini görmekteyiz. Muhâcirler ise farklı bir yaklaşım içindeydiler. Onlar, Peygamber merkezli ve İslâm'ın evrenselliğini ön planda tutacak şekilde Medine dışındaki Müslümanların da hesaba katılmaları gerektiğini düşünmekteydiler. Bunun için de Hz. Peygamber'in peygamberlik dışındaki görevlerini hakkıyla yürütecek ehil birisinin bu göreve atanması gerekirdi. Aslında Sakîfe'de İslâm'ın Peygamber sonrası rotası çizilmekteydi. Ya Medinelilerin liderliğinde İslâm yerel bir güç olarak Medine'ye hapsedilecekti ya da Muhâcirlerin liderliğinde bütün dünyaya açılacaktı.²²

Doğrusu hem toplantının aceleye getirilmesi hem de Medine ileri gelenlerinin konuşmalarında sıkça liderliğin kendi hakları olduğunu ısrarla vurgulamaları ve buna gerekçeler getirmeleri Sa'd b. Ubâde'nin seçimi hususunda Ensâr'ın düşüncelerinin net olmadığını göstermektedir.²³ Yine yüzyılı aşkın bir süredir birbirleriyle savaş halinde olan Ensâr'ın Evs ve Hazrec kollarının birbirlerinin liderliğine rıza göstermeleri düşünülemezdi. Nitekim iki Evs'inin Muhâcirleri Sakîfe toplantısından haberdar ederek Hazrec adayının baskın

¹⁸ Muhammed b. İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk. Ahmed Ferid el-Mezidî, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2004), 2: 717; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk. Mustafa es-Sekkâ vd., (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâs el-arabî, tsz.), 4: 310.

¹⁹ Taberî, *Tarih*, 3: 220-221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 192-193.

²⁰ Bu tartışmalar için bk. Taberî, *Tarih*, 3: 220-221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 192-193.

²¹ İbn İshâk, *es-Sîre*, 716-717; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4: 309-310.

²² Nizamettin Parlak, “Sakîfe'deki Halife Adayları”, *İstem*, 19 (2012): 122, 126.

²³ Parlak, “Sakîfe'deki Halife Adayları”, 123.

seçimle liderliği ele geçirme düşüncesini bertaraf etmesi ve yine Sakîfe toplantısı esnasında Evs kabilesinin lideri Usayd b. Hudayr'ın Hazrecilerin liderliği ele almaları karşısındaki endişesini dile getirmesi bunu göstermektedir.²⁴ Doğrusu Hazrec önde gelenleri arasında da çekememezlik vardı. Nitekim Hazrec ileri gelenlerinden Beşir b. Sa'd'ın, amcasının oğlu Sa'd b. Ubâde'yi kıskanarak rakip adayı desteklemesi²⁵ Ensâr'ın direncini tamamen kırmıştı. Böylece Ensâr'ın kurmak üzere oldukları Sa'd b. Ubâde yönetimi, bizzat yine kendilerinden birileri tarafından engellenmişti.

İlk dönem İslâm tarihi kaynaklarında detaylı bir şekilde anlatılan Sakîfe toplantısı ve bu toplantıda yaşanan tartışmalar kısaca yukarıda anlatıldığı şekildedir. Ancak hilâfetin kendilerinde kalması için çok arzulu olan Ensâr'ın bu taleplerinden bu kadar kolay vazgeçmelerinde yukarıda anlatılan sebeplerin yeterli olduğunu düşünenler olduğu gibi bunların yanı sıra farklı sebeplerin de olması gerektiğini ileri sürerek bu toplantıda “الأئمة من قريش / imamlar Kureyş'ten'dir” hadisinin söylendiğini ve Ensâr'ın bunun üzerine hilâfet taleplerinden vazgeçtiklerini iddia edenler de vardır. Hakikaten İslâm tarihi boyunca mezkûr hadis ve bu hadisin Sakîfe toplantısında zikredilip edilmediği hususu çerçevesinde tartışmalar hiç eksik olmamıştır. Sakîfe hadisesini konu edinen İbn İshâk'ın (ö. 151/768) *es-Sîre*, İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîre* ve Taberî'nin (ö. 310/923) *Tarih'i* gibi bir kısım ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarında bu hadisten bahsedilmezken Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *er-Ridde'si*²⁶ ile Belâzurî'nin (ö.279/892-93) *Ensâbu'l-eşraf*'ında²⁷ bu hadisin Sakîfe toplantısında zikredildiği ve bunun görüşmelerde dönüm noktası teşkil ettiği bilgisi yer almaktadır. Ancak Ensâr'ın son âna kadar iktidarı kovalamaları, Sakîfe toplantısının seyri içinde bu hadisin gündeme gelmediğini göstermektedir. Zira Sakîfe'deki seçim tartışmalarına baktığımızda Ensâr'ın son âna kadar hilâfetin kendilerinde kalması için mücadelelerini sürdürdüklerini; bu makamın kendilerine bırakılmayacağını gördüklerinde de ikili halife teklifinde bulduklarını görmekteyiz. Şayet “İmamlar Kureyş'tendir”, hadisi sonraki dönemlerde anlaşıldığı şekilde anlaşılmış ve o toplantıda zikredilmiş olsaydı Ensâr'ın hilâfet tartışmalarından vazgeçmeleri gerekirdi. Aksi iddia edildiğinde Ensâr'ın Hz. Peygamber'in kesin emrine rağmen bu işi kovaladıkları ve canlarından, mallarından daha çok sevdikleri Resûlullah'ın emrine muhalefet ettikleri sonucu ortaya çıkar ki bunu Ensâr için düşünmek sadece bir bühtandır. Yine Hz. Ömer'in, halifeliği döneminde Hz. Ebû Bekir'in halifeliğe gelmesinin bir oldubittiye getirildiği iddiası üzerine minbere çıkıp bir konuşma yaptığı ve o konuşmasında süreci detaylı bir şekilde anlattığı tarihî kayıtlarda mevcuttur. Hz. Ömer o konuşmasının sonlarında şu tespiti yapmaktadır:

“Vallâhi, o dönem, içinde bulunduğumuz durumda, Ebû Bekir'e beyat etmekten daha güçlüsü, daha güzeli yoktu. Doğrusu o gün beyat gerçekleşmeden Sakîfe'den ayrılmış olsaydık, bizim ayrılmamızdan sonra Ensâr'ın kendilerinden birisine beyat edeceklerinden korktuk. Bu durumda da ya onlara istemeyerek beyat edecektik veya muhalefet edecektik. Her halükarda bozgunculuk olurdu.”²⁸

²⁴ Taberî, *Tarih*, 3: 221-222; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 194.

²⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, tahk. Ali Şîrî, (Beyrut: Dârü'l-advâ', 1990), 2: 25-26.

²⁶ Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî, *Kitâbü'r-Ridde*, tahk. Yahyâ el-Cebbûrî, (Beyrut: Dâru'l-garb el-İslâmî, 1990), 41.

²⁷ Belâzurî, *Ensâb*, 1: 582.

²⁸ Ebû Bekir Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musanâf*, tahk. Habibürrahman el-A'zamî, (Beyrut: Mektebetü'l-

Hz. Ömer'in bu sözlerinden o gün beyat gerçekleşmeden Muhâcirlerin Sakîfe'den ayrılmaları durumunda Ensâr'ın kendi içlerinden birisine, yani Kureyşli olmayan birisine halife olarak beyat edecekleri sonucu çıkmaktadır ki bu da söz konusu hadisin toplantı esnasında zikredilmediğini göstermektedir.²⁹ Ayrıca Hz. Ebû Bekir'in, ölüm döşegindeyken kendisine uğrayan Abdurrahmân b. Avf'a (ö. 32/652) hayıflandığı bazı hususları anlattığını ve o hususlar arasında Hz. Peygamber'e *Ensâr'ın hilâfette hak sahibi olup olmadıklarını sormak istemesinin de bulunduğunu* görmekteyiz.³⁰ Yine Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) gelen rivayete göre Hz. Ebû Bekir'e umumi beyat yapılmadan hemen önce Hz. Ömer'in bir konuşma yaptığı ve o konuşmasında bir önceki gün Sakîfe'de *hilâfetin Kureyş'in hakkı olduğuna dair sarf ettiği sözlerinin Kur'ânî bir emre veya Resûlullah'ın herhangi bir tavsiyesine dayanmadığını, o sözlerin sadece kendi görüşü olduğunu belirttiği* görülmektedir.³¹ Bütün bunlar ilgili hadisin Sakîfe toplantısında zikredilmediğinin kanıtıdır. Zaten İbn Hişâm ve Taberî gibi ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarında böyle bir kaydın olmaması ve yine Sa'd b. Ubâde'nin: "Ben asla Kureyş'li birisine beyat etmem," diyerek³² vefat edinceye kadar Kureyş'ten seçilen Hâlife'nin, dolayısıyla Kureyş'in hâkimiyetine boyun eğmemesi gibi hususlar da bu görüşü teyit eden delillerdendir.

Aslında Sakîfe toplantısında Hz. Ebû Bekir'in hilâfetine işaret edecek herhangi bir nass veya işareten ziyade birtakım meziyetleri nedeniyle onun ismi üzerinde toplumun ittifakının sağlandığını görmekteyiz.

Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte yönetim kriziyle karşılaşan Müslümanlar, temel kaynaklar olan Kur'ân ve sünnette bununla ilgili sarahaten veya gizli herhangi bir ifade bulamayınca Arap kabile şeyhlerinin seçimindeki prensipleri ve Arap kabileleri arasındaki denge politikası çerçevesinde çözüm bulma yoluna gittiler. Hz. Ebû Bekir'in hilâfet makamına gelmesi tamamen bu esaslar çerçevesinde gerçekleşti. Yani onu Sakîfe'de öne çıkaran ve görüşmelerin onun lehine sonuçlanmasını sağlayan husus bu konuda varid olan herhangi bir nassın mevcudiyeti değildi. Aksine onun müstesna kişiliği, İslâm'daki kıdemi onu öne çıkarmıştı. Mensubu bulunduğu Kureyş kabilesinin siyasî üstünlüğü ve Medine'deki Evs ile Hazrec arasındaki rekabetin henüz devam ediyor olması gibi unsurlar da onun seçilmesinde etkili olan hususlardı.³³

Ayrıca dönemin şartları da böyle bir seçime müsaitti. Kureyş'ten büyük kabileler dururken Teymoğulları gibi küçük bir kabileden olan Hz. Ebû Bekir'in, babası Ebû Kuhâfe (ö. 14/635) dâhil olmak üzere birçok kimseyi şaşkınlığa uğratan³⁴ *hilâfet makamına getirilmesini* bu şartlar bağlamında değerlendirmek gerekir. Aslında Kureyş içinde zayıf bir kabileye mensubiyeti, Hz.

İslâmî, 1972), 5: 444-445; Taberî, *Tarih*, 3/203-206.

²⁹ Said Hatipoğlu, "İslamda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1 (1979): 161.

³⁰ Taberî, *Tarih*, 3: 431; Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mesudî, *Mürücü'z-zehab*, tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1973), 2: 308-309.

³¹ İbn İshâk, *es-Sîre*, 717-718; Taberî, *Tarih*, 3/210.

³² Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, tahk. Müfid Muhammed Kumayha, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1983), 5/14.

³³ Atalan, "Hilafet Tartışmaları", 65.

³⁴ Celâluddîn Abdurrahman es-Süyutî, *Tarihu'l-hulefâ*, tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, (Mısır: Matbaatu's-saadet, 1952), 72.

Ebû Bekir'in güçlü Kureyş ailelerine dayanmadan sergileyeceği yönetim anlayışının, akrabalık bağlarından ve kabilevî geleneklerden ziyade iman ve inanç prensiplerine dayalı İslâmî bir çizgi takip etmesini gerektireceği için Ensâr'ı da, toplumu da rahatlatıcı bir unsurdu.³⁵

O dönem konjonktürünün Hz. Ebû Bekir'in seçimine müsait olduğunu göstermek maksadıyla Belâzurî'nin kaydettiği "Hz. Ebû Bekir, ikinci gün genel beyati aldıktan sonra üç gün boyunca Medine sokaklarında dolaşarak beyatten vazgeçme niyeti olanların beyatini geri çekebilecekleri çağrısında bulunmasına rağmen kimse buna yanaşmamıştır",³⁶ rivayeti mübalağadan hâli değildir. Nitekim İsrafil Balcı da haklı olarak *şiddetli muhalefetin yapıldığı ve devam ettiği bir sırada Hz. Ebû Bekir'in böyle bir hamlede bulunmasını* inandırıcı bulmamaktadır.³⁷

Sakîfe toplantısında Kureyş'in iki büyük kabilesi olan Hâşimîler ile Emevîlerden kimsenin bulunmaması da Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesini kolaylaştıran unsurlardanı. Kuvvetle muhtemel Kureyş'in bu iki kabile önde gelenleri toplantıda hazır bulunsalardı, Ensâr'ın düştüğü gibi onlar da ihtilafa düşecek ve hilâfetin Ensâr'dan alınması bu kadar kolay olmayacaktı.³⁸ En azından Hz. Ebû Bekir bu kadar kolay hilâfet makamına geçemeyecekti. Nitekim Hz. Ali (ö. 40/661) etrafında kenetlenen Hâşimîler uzun bir süre onun hilâfetini kabullenemediler. Yine İbn Kuteybe'de (ö. 276/889) geçen bir rivayete göre Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün Ümeyyeoğulları da Mescid'de Hz. Osman'ın (ö. 35/656) etrafında toplanmışlardı. Aynı kaynaktan o gün Zühreoğullarının da Sa'd b. Ebî Vakkas (ö. 55/675) ile Abdurrahman b. Avf'ın etrafında toplanmış oldukları bilgisi mevcuttur. Ancak onlar Hâşimîler gibi direnç göstermediler, Sakîfe'den hemen sonra yeni halifeye beyat ettiler.³⁹ Dolayısıyla ilk ândan itibaren başkan/halife adaylarını çıkaran ve onların etrafında birleşen Kureyş'in bu farklı kabilelerinin Sakîfe'de bulunmamaları ilk hilâfet seçiminin fazla sancılı olmasını önlediği gibi Kureyş içerisinde Teymoğulları gibi zayıf bir kabileye mensup olan Hz. Ebû Bekir'e de hilâfet yolunu açmıştır. Çünkü Hz. Ebû Bekir Sakîfe toplantısından sonra Kureyş'in bu kabilelerinin karşısına çıktığında artık arkasında Ensâr'ın da desteği vardı. Onun seçilmesinde en büyük destekçisi olarak Hz. Ömer faktörünü de göz ardı etmemek gerekir.

İki büyük kabilesi arasında tarihî husumetin bulunduğu Ensâr'ın birbirleriyle çatışmasını önlediği gibi Kureyş'in kendi aralarındaki çatışmayı da bir süre erteleten⁴⁰ Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti, kısa sürede toplumda genel bir kabul gördü. Bunun en büyük sebebinin büyük ihtimalle, onun, Resûlullah'ın mirasını olduğu gibi koruyabileceği inancının toplumda yaygın bir kanaat olduğu hususu teşkil etmişti.

Ensâr'ın geçmişe dayalı rekabetleri sonucu kendi aralarında organize olamamaları onların bu ilk iktidar taleplerini bertaraf etmiş, bu problem hafif atlatılmıştı. Bu talep, sadece iktidara çok yaklaşmış liderlerinin Şam'a sürgüne gönderilip orada yerli halk tarafından öldürülmesiyle

³⁵ Hişâm Cuayt, *el-Fitne* (Beyrut: Dâru't-talî'a, 1989), 37; Zorlu, *İlk İktidar Mücadeleleri*, 197.

³⁶ Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, tahk. Süheyl Zekkâr, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1996), 2: 270.

³⁷ İsrafil Balcı, *Sâdık Halife Hz. Ebû Bekir*, (Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2016), 80.

³⁸ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992), 59-60.

³⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1: 28.

⁴⁰ Akbulut, *İktidar Kavgası*, 63.

neticelendi.⁴¹ Ancak bu güzide topluluk yıllar sonra İbn Hanzale (ö. 63/683) liderliğinde ikinci defa iktidara talip oldular; fakat bu defa onların iktidardan uzaklaştırılmaları kanlı oldu.

2. İbn Hanzale'nin İktidar Talebinin Reddinde Hilâfetin Kureyşliliği Argümanının Rolü

İslâm tarihinde Müslümanların vicdanını sızlatan bir takım olaylar meydana gelmiştir. Özellikle Emevîlerin ilk dönemlerinde vuku bulan bazı olayların sebep olduğu acılar bugün dahi tazeliğini korumaktadır. O olaylardan biri de Harre vakasıdır. Bu vakanın çıkış nedenleri olarak Yezid'in (ö. 64/683) dinî hükümlere lakaytlığı, vakar düşürücü davranışları, şarkıcı dansöz kadınları oynatması gibi dinî sebepler görünse de ünlü tarihçi Yakûbî (ö. 292/905) asıl sebebin ekonomik olduğunu belirtmektedir.⁴² Hakikaten İslâm'ın ilk dönemlerinde ekonomik anlamda müreffeh bir hayat yaşayan Medineliler, Muâviye'nin (ö. 60/680) iktidara gelmesi ve başkentin Dımaşk'a taşınmasıyla birlikte maddi zorluklar yaşamaya başladılar. Emevîler adeta bilinçli olarak, Hz. Osman'ı asiler karşısında yalnız bıraktıkları için öfke yüklü oldukları Medinelileri çöktecek ekonomi politikalarını uygulamaktaydılar. Öyle ki Medineliler, daha Muâviye döneminde Emevî iktidarının ekonomi politikalarından rahatsızlık duyduklarını belirtmeye başlamışlar ve dönemin Medine valisine gelip *Muâviye, atıyye konusunda başkalarını bize tercih etti, (atıyyelerimizde) bir dirhem bile artış yapmadı,* diye şikâyetle bulunmuşlardı.⁴³ Nitekim Emevî iktidarıyla birlikte başta Muâviye olmak üzere Ümeyyeoğulları, şehirde sahip oldukları mal miktarlarını şehir halkını rahatsız edecek şekilde artırmışlardı.⁴⁴ Yakûbî, Muâviye'nin ele geçirilen bölgelerdeki sahipsiz arazilere el koyduğunu ve bunların önemli bir kısmını da ailesine ve akrabalarına bağışladığını ifade etmektedir. Yine tüm dünyada kendine ait savâfisi⁴⁵ olan ilk kişinin o olduğunu, Mekke ve Medine'de de onun bu tür arazilerinin bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁶ Bu ve yine Yakûbî'nin başka bir paragrafta "Muâviye, insanların hususî mallarını müsadere edip el koyardı,"⁴⁷ şeklindeki rivayetleri iktidar ailesinin sahip oldukları mal miktarlarını göstermesi açısından önemlidir. Bu rivayetler Ümeyyeoğullarının sahip oldukları arazilerini elde ederken şer'î hükümlere riayet edip etmediklerini net bir şekilde ortaya koyamasa da bunun zaten Medineliler için pek de önemi yoktu. Hz. Peygamber ve ilk üç halife döneminde yaşadıkları müreffeh hayatı özleyen Medineliler, maruz kaldıkları ekonomik sıkıntıların müsebbibi olarak şehirde çok sayıda araziye sahip olan Emevîleri görüyorlardı. Bu arazilerden elde edilen gelir görevliler tarafından Şam'a gönderildiği için şehrin ekonomisine olumlu bir katkısı da olmuyordu.⁴⁸ Bütün bunlar üretimin azalmasına, fiyatların yükselmesine, dolayısıyla insanların geçim sıkıntısı yaşamalarına sebep olmuştu. Bunun sonucunda da

⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 570; Belâzurî, *Ensâb*, 5: 589.

⁴² Ahmed b. Ebî Yakûb el-Yakûbî, *Tarihu'l-Yakûbî*, tahk. Abdülemîr Mehnâ, (Beyrut: Şeriketu'l-alemî, 2010), 2: 164.

⁴³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1: 228. Konuyla alakalı ayrıca bk. M. J. Kister, "Harre Vakası", çev. Ünal Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2000): 315.

⁴⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Harre Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 245.

⁴⁵ Sâfiye kelimesinin çoğulu olan sâvâfî, "doğrudan devlet başkanının tasarrufunda bulunan sahipsiz araziler," demektir. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Demirci, "Sâvâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 184-185.

⁴⁶ Yakûbî, *Tarih*, 2: 143-145.

⁴⁷ Yakûbî, *Tarih*, 2: 142.

⁴⁸ Ünal Kılıç, "Harre Vakasının Sebepleri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2000): 322-323.

ellerindeki mallarını alım gücüne sahip olan iktidar ailesi mensuplarına düşük fiyat karşılığında satmak zorunda kalmışlardı.⁴⁹ Aslında Emevîler de bunun farkındaydı. Örneğin Yezid, Harre vakasında Medine üzerine ordu gönderdiğinde ordu komutanına savaşı başlatmadan önce Medinelilere şu ekonomik vaatlerde de bulunmasını istemişti: *Her yıl yaz ve kış olmak üzere iki defa sizlere maaş verilecek, Medine buğdayının fiyatı da Şam'daki buğday fiyat aralığına yükseltilecek ve yine bazı yöneticilerin sebep oldukları ekonomik kayıplarınız telafi edilecektir.*⁵⁰ İktidar ailesinin sebep olduğu bu yoksulluk ve yolsuzluk gibi sebeplerle İslâm âleminin diğer bölgelerinde olduğu gibi Medine'de de hoşnutsuzluk had safhadaydı. Nitekim kısa bir müddet sonra bu hoşnutsuzluk fiilî muhalefete ve isyana dönüştü. Vâkidî'nin günümüze ulaşmayan *Kitâbu'l-Harre*'sinde geçen, Ebü'l-Arab (ö. 333/945) ve Semhûdî (ö. 911/1506) tarafından kaydedilerek bizlere aktarılan bilgilere göre Harre vakasının ilk kıvılcımını yakan da Muâviye'nin Medine'deki savâfîlerinin âmîli İbn Minâ'ydı (ö. ??/?). Bu rivayete göre Muâviye'nin Medine'de bulunan çok sayıdaki savâfî arazilerinin gelirlerini toplamak üzere harekete geçen İbn Minâ, Belhâris b. Hazrec yurduna gelinceye kadar yol üzerindeki bütün evleri ve duvarları yıktı. Kimse de ona ve yanındakilere engel olamadı. Ancak Belhâris b. Hazrecliler, İbn Minâ'ya bu yaptığının doğru olmadığını, bunun kendilerine zarar verdiğini söyleyerek ona engel oldular. Kureyş ve Ensâr da onlara destek verdi. İbn Minâ tarafından durumdan haberdar edilen dönemin Medine valisi zor kullanma yoluna gittiye o da Medinelilere karşı herhangi bir sonuç elde edemedi. Bunun üzerine olayı Halife Yezid'e aktardı. Yezid, şehir halkının muhalefetini kırmak için tehditkâr bir mektup yazarak onun mescidde okunmasını emretti. Ancak bu mektup halkın öfkesini daha da artırmaktan başka işe yaramadı.⁵¹ Tehditte sonuç alamayacağını gören Yezid bu defa şehirdeki muhalefet hareketini uzlaşma ile kırmaya çalıştı.⁵²

Bu ekonomik sebeplerin yanı sıra birtakım sosyal ve siyasî sebeplerin de Harre vakasının oluşumuna zemin hazırladığı söylenilebilir.⁵³ Şöyle ki Muâviye'nin, oğlu Yezid'i vâli tayin etmesi diğer İslâm toplumlarında olduğu gibi Medine'de de hoşnutsuzluk oluşturmuş, bu hoşnutsuzluk Kerbelâ olayıyla birlikte zirve yapmıştı. Hz. Peygamber'in Ehl-i beyti'ne karşı yapılan bu kötü muameleler diğer İslâm beldeleri gibi Medine'de de infiale sebep olmuş ve şehir halkını Emevî yönetimine karşı girişilecek her türlü teşebbüsü destekler hale getirmişti. Yine Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) şehit edilmesi, Abdullah b. Zübeyr'i (ö. 73/692) Hicaz'da tek siyasî aktör haline getirmişti. O da gıyabında Yezid'i hal' edip Mekkelilerden beyat almış ve Medinelilerden de kendi hilâfetini onaylamalarını istemişti.⁵⁴

⁴⁹ Küçükbaşçı, "Harre Savaşı", 16: 245.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 14.

⁵¹ Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed et-Temîmî, *Kitâbü'l-Mihan*, tahk. Yahyâ el-Cebbûrî, (Beirut: Dârü'l-garb el-İslâmî, 2006), 142-144; Ali b. Ahmed es-Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, tahk. Muhammed Abdulhamîd, (Beirut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, tsz.), 1/127-128.

⁵² Yakûbî, 2: 164; Küçükbaşçı, "Harre Savaşı", 16: 245.

⁵³ Bu sebepler için bk. Mehmet Bahaüddin Varol, "Harre Vakası (Sebepler-Sonuç Değerlendirmesi)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1997): 514-525; Ünal Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999), 210-219.

⁵⁴ Yakûbî, *Tarih*, 2: 161.

Yukarıdaki sebeplerden dolayı Medinelilerin İbn Zübeyr'e meyiletme ihtimali kuvvetliydi. Bunu göz önünde bulunduran Yezid, onları kendi tarafına çekmeyi, en azından tarafsız hale getirmeyi düşünmekteydi. Bu sebeple de onların ileri gelenlerinden bir grubu ağırlayıp onlara cömertliğini göstermeyi, böylece onların gönlünü kazanmayı denedi.⁵⁵ Onun talimatı üzerine Medine valisi, şehir eşrafından bir grubu Emevî hükümet merkezine, Şam'a gönderdi. Bu grupta Ensâr'dan İslâm âleminde *Gasîlü'l-Melâike* olarak bilinen Uhud şehidi Hanzale'nin (ö. 3/625) oğlu Abdullah da vardı.⁵⁶ Şam'da çok iyi karşılanan bu heyet, Medine'ye dönünce Mescid-i Nebevî'de toplanan halka Yezid'i kötümeye başladılar. Onun dinî hükümlere lakayt olduğunu, içki içtiğini, tanbur çaldığını, cariyelerle oynadığını, köpeklerle oynayıp gecelerini hortumcularla sohbet eden alkolik biri olduğunu söyleyerek onu kötümeye başladılar. Abdullah b. Hanzale de ayağa kalkarak şu konuşmayı yaptı:

“Ben öyle bir adamın yanından geliyorum ki yanımda bu oğullarımdan başka kimseyi bulamazsam yine ona karşı cihad ederim.”

Bu sözler üzerine galeyana gelen halk, Yezid'e yaptıkları beyati geri çekip Abdullah b. Hanzale'ye beyat ederek onu hilâfet makamına getirdiler.⁵⁷

Yezid Medinelilerin isyana kalkıştıklarını haber alınca bu isyanı durdurmak için birtakım girişimlerde bulundu. Ancak bu girişimlerinden herhangi bir sonuç alamadı. Bunun üzerine *müsrif* unvanıyla anılan⁵⁸ Müslim b. Ukbe (ö. 63/683) komutasında, 20-50 yaş aralığında bulunan seçkin askerlerden oluşan⁵⁹ on iki bin kişilik bir orduyu⁶⁰ Medine üzerine harekete geçirdi. Medineliler, Şam ordusunun yola çıktığını haber aldıklarında savunma tedbirlerine başladılar. Bu amaçla Hz. Peygamber döneminde kazılmış olan hendekleri derinleştirip genişlettiler.⁶¹ Bazı yerlerde yenilerini eklediler. Bu hendeklerin çevresine mahir okçuları yerleştirdiler. Aslında Medineliler hendekleri dörde bölmüş, her hendeğin başına da Medine'deki her kavmi: Kureyş, Muhâcir, Ensâr ve Mevâlîleri temsilen birer sorumlu komutan tayin etmişlerdi.⁶² Çünkü hareketin liderliğine İbn Hanzale'nin getirilmiş olması Ensâr'a üstünlük sağlamak anlamına geldiği için Kureyşli Muhâcirler bundan hoşnut olmamışlardı. Bu problem Kureyş ve Mevâlîlerden sorumlu olarak Abdullah b. Mutî'nin (ö. 74/693) seçilmesiyle giderildi.⁶³ Ancak İbn Mutî'ye yapılan beyat hilâfet beyati olmasa da iki kişiye aynı anda beyat edilmesi stratejik açıdan büyük bir hataydı.⁶⁴ Nitekim o sıralar Taif'te bulunan Abdullah b. Abbas'a (ö. 68/687-88) bu durum haber verildiğinde onun “iki emîr mi? Kavim helak oldu,” şeklinde tepki gösterdiği

⁵⁵ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* (3), 10. bs. (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 101.

⁵⁶ Taberî, *Tarih*, 5: 480; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 449.

⁵⁷ Taberî, *a.y.*; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 449-450.

⁵⁸ Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XXI, tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Cîze: Dâru hicr, 1998), 11: 619.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1: 231; Küçükbaşçı, “Harre Savaşı”, 16: 246.

⁶⁰ Asker sayısı hakkında 5.000'den 27.000'e kadar değişen rakamlar verilmektedir. Yakûbî, beş bin rakamını vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre bu orduya Filistin'den bin, Ürdün'den bin, Dımaşk'tan bin, Hıms'dan bin ve Kinnesrin'den de bin asker katılmıştı. bk. Yakûbî, *Tarih*, 2: 165. Yine ordunun asker sayısı konusundaki farklı rivayetler için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11: 615-616.

⁶¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1: 233.

⁶² Belâzurî, *Ensâb*, 5: 342; Taberî, *Tarih*, 5: 487.

⁶³ Taberî, *Tarih*, 5: 487.

⁶⁴ Şaban Öz, *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 249.

rivayet edilmiştir.⁶⁵ İbn Abbâs'ın öngörüsü *Şam ordusunun Medine önlerinde belirmesinden kısa bir müddet sonra Medine'nin düşmesiyle* gerçeğe dönüştü. Medine düştükten sonra muzaffer askerler, en azından bir kısmı şehirde taşkınlıklar, yağmalamalar, tecavüzler gibi İslâm'ın ve vicdanın hiçbir şekilde kabul etmeyeceği zalimâne birtakım uygulamalarda bulundular. O gün öldürülenlerin ve tecavüze uğrayanların sayısı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur.⁶⁶ Konudan bahseden kaynakların neredeyse tamamı o gün Medine'de birtakım gayr-i İslâmî davranışların sergilendiğini kabul etmektedirler. Ancak Şamlı askerlere muzaffer olmaları durumunda Medine'yi yağmalamalarına Yezid mi müsaade etmişti, yoksa birkaç kendini bilmez askerinin sebep olduğu istisnâî bir durum muydu? Kaynaklar, bu konuda farklı bilgiler aktarmaktadırlar.⁶⁷

Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün iktidar talebinde bulunan Ensâr'a bu yol, ilk üç halife döneminde özellikle idari kadrolarda yer verilmeyerek kapatılmıştı. Hz. Ali ve Muâviye dönemlerinde de böyle bir talepte bulunmaları için uygun ortam oluşmamıştı. Onlar Yezid döneminde, özellikle Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ile birlikte konjonktürün de müsait olmasıyla ikinci defa iktidar talebinde bulundular. Ancak bu talebi Sakîfe'deki taleple karıştırmamak gerekir. Çünkü Harre vakası oluşum süreci ve sonrasına baktığımızda Sa'd b. Ubâde'nin hilâfetin Ensâr'ın hakkı olduğunu düşünerek Sakîfe'de aday olması ile İbn Hanzale'nin buradaki adaylığı aynı düşüncenin ürünü değildir. İbn Hanzale, Ensâr oluşunu ileri sürerek bir talepte bulunmadı. Aksine aralarında çok sayıda Kureyşlinin de bulunduğu Medinelilerin büyük bir kısmı tarafından hilâfet makamına getirilmesinde onun Gasîlü'l-Melâike Hanzale'nin oğlu olmasının yanı sıra sahip olduğu birtakım meziyetleri etkili oldu. Ancak Ensâr'ın bu iktidar talebinde dikkatleri çeken iki husus vardır:

1. Ensâr'ın Evs koluna mensup olan İbn Hanzale, halife olarak beyat aldığı anda hilâfetin Kureyş'in hakkı olduğuna dair her hangi bir argüman ileri sürülerek iktidarı engellenmedi. O gün hayatta olan ashab da böyle bir argümanla muhalif bir duruş sergilemedi. İbn Kuteybe'nin, o gün hayatını kaybedenler arasında seksen sahabenin olduğunu, bu olaydan sonra Bedir ehlinin kimsenin kalmadığını zikretmesi⁶⁸ ve yine Said b. Müseyyeb'in de (ö. 94/713) bu olaydan sonra Hudeybiye ehlinin kimsenin kalmadığını söylemesi⁶⁹ o olayda hayatta olan birçok sahabenin olduğunu ve bu hareketi desteklediklerini göstermektedir. İbn Hanzale'nin bu hareketine destek vermeyenler arasında Medine'deki Ümeyyeoğullarının yanı sıra Ehl-i beyt'i ve ashab önde gelenlerinin çocuklarının bir kısmını da görmektediriz. Farklı farklı nedenlerle bu harekete destek vermeyen bu grupların söz konusu muhalif veya çekimser duruşlarında hilâfetin

⁶⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, tahk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. bs. (Riyad: Dâru taybe yayınları, 1985), 237.

⁶⁶ Abdullah b. Hanzala'nın da sekiz oğluyla birlikte şehit düştüğü bu savaşta Medinelilerin kayıpları için; 300'den 10.000'e kadar farklı rakamlar verilmektedir. bk. Hamevî, *Mu'cem*, 2: 249; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1: 237-238. O gün sekiz yüz (bk. el-Hamevî, *Mucem*, 2: 249), başka rivayetlerde ise bin civarında (bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11: 621) hür kadının Şamlıların tecavüzüne uğradıkları ve bir müddet sonra babasız olarak dünyaya getirdikleri çocuklara *Evladu Harre/Harre Çocukları* denildiği tarihî kayıtlarda mevcuttur. Ayrıca bu konudaki mukayeseli tablolar ve farklı tartışmalar için bk. Ahmet Önkâl, "İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", *İslâmî Araştırmalar dergisi* 6/3 (1992): 193-197.

⁶⁷ Bu konudaki tartışmalar için bk. Kılıç, *Yezid*, 231-237.

⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1: 239.

⁶⁹ Buhârî, *Sahîh*, Meğâzî, 12.

Kureyşliliği argümanı hiçbir şekilde gündeme gelmemiştir.⁷⁰ Aksine, el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) o gün bin üç yüz Kureyşlinin öldürüldüğüne dair kaydı⁷¹ bu hareketin Kureyş'ten de yoğun destek gördüğünü göstermektedir.

İbn Hanzale'nin bu hareketinin çok farklı kesimlerden hüsn-ü kabul görmesi “*imamlar Kureyş'tendir*”, hadisinin Sakîfe toplantısında gündeme gelmediğinin ve yine özellikle hicrî V. asırdan itibaren İslâm siyaset bilimcilerinin, yazdıkları eserlerde hilâfetin şartları arasına dâhil ettikleri neseb şartının⁷² o dönemde göz önünde bulundurulmadığının en net kanıtlarındandır.

2. Harre vakasında savunma tedbirleri alınırken yukarıda anlatıldığı üzere Kureyş ve Mevâlîlerden sorumlu olarak İbn Mutî'ye beyat edilmesi, Kureyş'in Sakîfe'de elde ettiği ve sonraki süreçlerde de tahkim ettirdiği siyasî üstünlüğünü Ensâr'a kaptırmaktan endişelendiklerini göstermektedir. Sakîfe'de kabul gören Kureyş'in siyasî üstünlüğü anlayışı Hz. Ömer'in halife adayları olarak belirlediği altı kişilik şûrâ heyetine Ensâr'dan kimseyi dâhil etmemesi ile tescillenmişti. Hz. Osman'ın hilâfet döneminde ise yönetimin adeta Emevîleşmesi Medine'nin asıl sahipleri olan Ensâr'ı devlet yönetimiyle ilgili faaliyetlerden tamamen dışlamış ve devlet yönetiminin Kureyş'e ait bir hakmış gibi bir kabulü ortaya çıkarmıştı.⁷³ Bu anlayış, Emevî döneminden itibaren de dinî bir kimliğe büründürülerek resmileşmişti.⁷⁴ İşte uzun bir zaman diliminde ilmek ilmek dokunmuş olan bu anlayışın, İbn Hanzale'nin hilâfet makamına getirilmesiyle sona ermesi tehlikesi ortaya çıkmıştı. Çünkü hilâfet, Ensâr'a siyasî üstünlük sağlamak anlamına gelmekteydi. Bu amaçla Kureyşli Muhâcirler, Abdullah b. Hanzale'ye halife olarak beyat etmekle birlikte Kureyş'ten de siyasî lider olarak Abdullah b. Mutî'ye beyat ettiler. Böylece siyasî üstünlüğün el değiştirme tehlikesini kendilerince bertaraf etmiş oldular.

DEĞERLENDİRME

Gerek Sa'd b. Ubâde gerekse İbn Hanzale hareketlerinde olsun Ensâr'ın ilk dönem iktidar taleplerinin reddedildiği süreçlerin hiçbir aşamasında Hz. Peygamber'in rahle-i tedrisinden geçen ilk dönem güzide Müslüman topluluğu tarafından *hilâfete getirilecek kimsede Kureyş soyuna mensubiyet şartına* dair herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır. Fakat buna rağmen sonraki dönemlerde, Hz. Peygamber'e atfedilen birtakım rivayetler bağlamında hilâfete getirilecek kimsede aranması gereken şartlara neseb şartı da dâhil edilmiş, halife olacak kişinin Kureyş olması zorunluluğu anlayışı oluşmuştur. Aslında bu anlayışın oluşmasında dominant bir kavim olup bu sebeple başkasının hâkimiyeti altında yaşamaya yanaşmayan Kureyş'in o dönemdeki siyasî üstünlüğünün Sakîfe toplantısında kabulüyle birlikte ibrenin onlara doğru dönmesi de etkili olmuştur. Bu anlayış sonraki dönemlerde Sünnî İslâm ulemasının kahir ekseriyetince de olumlu karşılanmış,⁷⁵ böylece İslâm devlet başkanlığı olarak nitelendirdiğimiz hilâfet kurumu Kureyşleşmiş ve hilâfetin şartları arasına neseb şartı da dâhil edilmiştir. Ancak bu şart her

⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11: 614-615.

⁷¹ Hamevî, *Mu'cem*, 2: 249.

⁷² Maverdî, *Ahkâm*, 5.

⁷³ Ahmet Akbulut, “İlk Devir Siyasi Olaylarının Müslüman Düşüncesine Etkileri”, *İslamî Araştırmalar* 5/1 (1991), 42.

⁷⁴ İsrail Balcı, “İmamlar/Halifeler Kureyş'tendir' İddiasının Kritiği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2016): 16.

⁷⁵ bk. Adem Eryiğit, *Câhız'ın İmamet Görüşü*, (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 51-52.

dönem tartışılmış ve bu tartışmalar son asırlarda daha da şiddetlenmiştir. Hilâfet için neseb şartını ileri sürenler özellikle “الأئمة من قریش / imamlar Kureyştendir”, hadisine dayanmaktadırlar. Yine hadis kaynaklarında bu hükmü çağrıştıran farklı rivayetler de mevcuttur.⁷⁶ Ancak İslâm’da üstünlüğün sadece takva itibarıyla olduğundan⁷⁷ ve bunun dışında, haklar bağlamında bütün insanların bir tarağın dişleri gibi eşit kabul edildiğinden hareketle hilâfetin sadece Hz. Peygamber’in akrabası olmasından dolayı birilerine tevdi edilmesi, İslâm’ın yukarıda çizilen vizyonuna halel getireceğini düşünen İslâm siyaset bilimcilerinin sayısı da az değildir. Öyle ki yukarıda bahsettiğimiz üzere Sünnî camianın kahir ekseriyeti, muhtemelen dönemlerindeki saltanat rejimlerinin baskısı ile Kureyşlilik şartını kabul etmiş olsalar da⁷⁸ ne var ki her daim savunmada kalmış ve bu şartın geçerliliği için türlü te’vil yoluna gitmişlerdir. Onların bu savunma zorunda kalışları, söz konusu Kureyşlilik şartının Müslüman aydınların maşerî vicdanında kabul görmediğini gösterdiği gibi İslâm’ın temel referanslarının çizdiği sosyal adalet vizyonu ile bağdaşmamaktadır. Nitekim bu konuya kafa yoranlardan bazıları ilgili hadislerin sıhhatini değerlendirmek için ölçüt olarak Kur’ân ve sahih hadisleri kullanırken bazıları da sened ve metinleri üzerinden hareket ederek söz konusu hadislerin zayıf olduklarını ortaya koymaktadırlar.⁷⁹ Bir kısım İslâm düşünürü de söz konusu hadislerin sıhhatini tartışmaya açmadan onları tevil yoluna gitmişlerdir. Onlar ilgili hadisin farklı tariklerle, birçok farklı varyantla kaynaklarda mevcut olduğunu söyleyerek mezkûr hadisin sahih olduğunu kabul etmişlerdir. Özellikle söz konusu hadisin sıhhatini ispatlamak için müstakil eserlerin yazıldığını görmekteyiz. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1449) “Lezzetü’l-Ayş bi Cem’i Turuki ‘el-Eimmetu Min Kureyş”⁸⁰ isimli bir risale kaleme alarak söz konusu hadisin sıhhatini ispatlamaya çalışmıştır.⁸¹

Yukarıdaki izahatlardan anlaşıldığı üzere hilâfette Kureyşlilik şartını kabul etmeyenlerin çoğu da o şartı kabul edenler gibi ilgili hadisin sıhhatini kabul etmiş ve bu kabul üzerinden hadise farklı yorumlar ve teviller getirmişlerdir. Ancak bunlar da kendi aralarında herhangi bir görüş üzerinde birleşememişlerdir. Örneğin konuyu irdeleyenlerin bir kısmı hadiste geçen imam kavramından o dönem için seriyye komutanları ve kabile başkanlarının kastedildiğini iddia etmişlerdir.⁸² Yine “Halifelik otuz yıldır, sonrası mülktür,”⁸³ hadisi mucibince Hz. Hasan’ın da dâhil olduğu ilk beş halifeden sonra gelen ve halifelik şartlarına haiz olmayan İslâm devlet başkanlarına *halife* denilmeyeceğine kani olanların bir kısmı bu tenakuzdan

⁷⁶ Buhârî, *Sahîh*, Ahkâm, 2, 52; Müslim, *Sahîh*, İmâre, 1; Tirmizî, *Câmi*, Fiten, 49.

⁷⁷ el-Hucurât, 49/13.

⁷⁸ Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)*, (İstanbul: Öykü Kitabevi, 2005), 42.

⁷⁹ bk. Hatipoğlu, “Hilâfetin Kureyşliliği”, 121-213.

⁸⁰ Tek bir nüshası olup Beyazıt Devlet Ktp., 3759/3 numaralı mecmua içinde yer almaktadır. Bu risale Halil İbrahim Turhan tarafından bir Yüksek Lisans çalışması kapsamında tahkik edilmiştir. (Halil İbrahim Turhan, *İbn Hacer ve “Lezzetü’l-Ayş Bi Cem’i Turuki ‘el-Eimmetü min Kureyş” Adlı Eseri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006). Yine bk. M. Abdülmecit Karaaslan, “İslam Hukukunda Devlet Başkanlığıyla İlgili Kavramların İhtilafı ve Dört Halifeden Sonra Hilafetin Geleceği”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 28 (2016): 74.

⁸¹ Karaaslan, “Dört Halifeden Sonra Hilafetin Geleceği”, 74-75.

⁸² Ali Bakkal, “Ebû Bekir’in Halife Seçilmesinde ‘İmamlar Kureyş’tendir’ Hadisinin Rolü Üzerine”, *İstem* 6 (2005), 100; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 43.

⁸³ Tirmizî, *Câmi*, Fiten, 48.

kurtulmak için halifelîği; kâmile/nübüvve⁸⁴ ve sûriye/kahriye⁸⁵ diye ikiye ayırdığını görmekteyiz. Onlar “الأئمة”daki “ال/ه” takısının cins hakikat için olduğuna, dolayısıyla Muâviye’den itibaren işbaşına gelenlerin hakiki manada halife olmadıklarına dair görüş bildirmişlerdir.⁸⁶ Muhammed Hamidullah’ın da (ö. 2002) içinde yer aldığı bir kısım İslâm düşünürü de ilgili hadisin sahih olduğunu; ancak hadisteki ifadenin kesin hüküm içermeyip olacak bir şeyi önceden haber veren tebşirî mahiyet arz eden bir öngörü olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁷ Ayrıca konuya hadisin senedi üzerinden katiyyât-zanniyyât çerçevesinde yaklaşanlar da olmuştur. Nitekim İslâm düşünce tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan ve Sünnî mütekaddim kelimcilerinin son halkasını teşkil eden İmâm Cüveynî (ö. 478/1085)⁸⁸ söz konusu hadisin, ravilerinin hadisi tevatür derecesine çıkaracak sayıda olmaması nedeniyle âhâd haberler arasında değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Katiyyât-zanniyyât çerçevesinde değerlendirildiğinde ise âhâd haberler kesin bilgi vermediği için bu hadise dayanarak hilâfet için Kureyşlilik şartını ileri sürmenin mümkün görünmediğini, dolayısıyla hilâfetin diğer şartlarını taşıması koşuluyla Kureyş dışındaki birisinin de halife olabileceğini söylemektedir.⁸⁹ Güç ve halkın desteği olarak nitelendirdiği asabiyet teorisinin mimarı olarak bilinen İbn Haldun da (ö. 808/1406) konuyu klasik din-asabiyet ilişkisi anlayışı çerçevesinde ele almış⁹⁰ ve ona göre *o dönemde Arapların en güçlü ve nüfuzlu kabilesi Kureyşti. Dolayısıyla diğer kabilelerin boyun eğebilecekleri bir topluluk olma özelliğini taşımaktaydı. Bu sebeple o dönem için Kureyşlilik şartı geçerliydi. Ancak Kureyş, ilk dönemde böyle bir güç ve halk desteğine sahip olsa da sonraki dönemlerde güç ve nüfuz başka kabilelere geçti. Bu nedenle de Kureyşlilik şartı kendiliğinden ortadan kalktı.*⁹¹

Aslında bu konuda kafa karışıklığının ve ihtilafların bu denli fazla olmasının temel nedeni ilgili hadisin sıhhatinden ziyade onun vürud sebebinin net bir şekilde bilinmiyor olmasıdır. Nitekim Muhammed Hamidullah, söz konusu hadisin siyak ve sibakı hakkında, yani hangi şartlar altında, kimler için ve ne kastedilerek varid olduğunu bilmiyoruz, demektedir.⁹² Gerçekten ashab bu hadisi, hilâfet konusunun mezhep ve meşrep taassublarına maruz kaldığı dönemlerde anlaşıldığı şekilde anlamış olsalardı ne Sakîfe toplantısını icrâ ederlerdi ne de İbn Hanzale’nin liderliğine onay verilirdi. Zira ilk dönemde Sakîfe’de gerçekleşen tartışmalarda ve yine Emevî yönetiminin zorda kaldığı İbn Hanzale kalkışmasında bir nassa veya en azından bir işarete ihtiyaç duyulduğu bir dönemde bu hadisin veya varyantlarının delil olarak zikredilmemesi, bu hadisin sonraki dönemlerde anlaşıldığı şekilde o dönemde anlaşılmamış olduğuna işaret etmektedir. Yine böyle bir kabul; “Allah, size emanetleri ehline teslim etmenizi ve insanlar arasında da hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor.”⁹³ âyetine

⁸⁴ Hakiki manadaki hilâfet olup halifelîğin şartlarına haizdir.

⁸⁵ Hilâfetin şartlarına haiz olmayan zorba, baskıcı ve şeklî halifeliktir.

⁸⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Karaaslan, “Dört Halifeden Sonra Hilafetin Geleceği”, 61-64, 76.

⁸⁷ Muhammed Hamidullah, *Resûlullâh Muhammed*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: 1973), 323.

⁸⁸ Mehmet Salih Geçit, “Cüveynî’nin Hilâfet Anlayışı”, *Ekev Dergisi* 58 (2014): 486.

⁸⁹ İmâmü’l-Haremeyn Ebu’l-Maâli Cüveynî, *Giyâsü’l-ümmem fi iltiyasi’z-zulem*, tahk. Mustafa Hilmî-Fuâd Abdulmun’im Ahmed, (İskenderiye: Dâru’l-d-dave, 1979), 92-93.

⁹⁰ Karaaslan, “Dört Halifeden Sonra Hilafetin Geleceği”, 67.

⁹¹ Abdurrahman b. Haldun, *Mukaddime*, (Beyrut: Dâru’l-fikr, 2001), 242-243.

⁹² Hamidullah, *Resûlullâh Muhammed*, 323.

⁹³ Nisâ, 4/58.

aykırı düşmektedir. Çünkü âyette ‘emanetler’, mutlak zikredildiğine göre buna halkın idaresinin emaneti olan devlet başkanlığı görevi de dâhildir. Dolayısıyla halife/devlet başkanı seçilecek kimsede öncelikle aranması gereken şart, neseben Kureyş’e mensup olmasından ziyade o kimsenin bu göreve ehil olmasıdır. Yine Hz. Ömer’in suikast sonucu yaralanıp evine kaldırıldıktan sonra kendisinden sonra bir halife tayin etmesi istendiğinde *şayet bugün şu iki kişiden biri hayatta olmuş olsaydı onu halife tayin ederdim: Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Ebû Huzeyfe’nin azatlısı Sâlim*.⁹⁴ sözleri de hilâfette neseb şartının olmadığına göstergesidir. Çünkü İran asıllı bir köle olan Sâlim (ö. 12/633)⁹⁵ Kureyş değildi. Ayrıca Hz. Peygamber’in görevlendirme yaparken kişinin kabilesine bakmaması ve yine Medine dışına çıktığında yerine birçok farklı kabileden vekil bırakması onun bu tür görevlendirmelerde Kureyşlilik şartını gözetmediğini göstermektedir. Yine sonraki dönemlerde Kureyş dışındaki, hatta Araplar dışındaki kavimlerin emîr olarak çok rahat bir şekilde Müslüman halk tarafından kabul görmeleri de⁹⁶ bu görüşü teyit etmektedir.

Yukarıdaki izahatlar göstermektedir ki ilgili hadis sonraki dönemlerde anlaşıldığı şekilde ilk dönemde anlaşılmamış ve neseb şartı muvakkat de olsa söz konusu olmamıştır. Yine hadiste geçen imam’dan kastın seriyye komutanı ve kafile başkanı olduğu görüşü de tutarlı değildir. Zira Hz. Peygamber’in seriyye komutanı olarak görevlendirdiği bazı şahısların Kureyşli olmadığını görmekteyiz.⁹⁷ Hilâfetin kâmile ve sûriye şeklinde ikiye ayrılması ve “Ul/el” takısının cins hakikat için olup hakiki hilâfete işaret ettiği şeklindeki yorum da aslında sonraki dönemlerdeki olayları hadise uydurmaktan başka bir şey değildir. Zira bu görüşü ortaya atanlar bizzat kendileri, ümmetin seçkin âlimlerinden oluşan *ehlü’l-akd ve’l-hal*⁹⁸ heyetinin bütün üyelerinin Abbasî halifelerinin birçoğunun ve yine Emevîlerden Ömer b. Abdulaziz’in (ö. 101/720) hilâfetlerinin sahih olduğu konusunda ittifak halinde olduklarını söyleyerek kendi görüşlerini çürütecek argümanlar ortaya atmaktadırlar.⁹⁹ Olaya katiyyât-zanniyyât çerçevesindeki yaklaşım da doğrusu bu konudaki kafa karışıklığını giderecek cinsten değildir. Çünkü ilgili hadisin Kureyşlilik şartına işaret ediyor olması ihtimali dahi konunun suiistimal edilmesine sebebiyet verecektir. Nitekim Kureyş’in hilâfetine itiraz eden bir gence Amr b. Âs’ın (ö. 43/664) ilgili hadisin farklı bir varyantıyla cevap vermesi¹⁰⁰ bunun göstergesidir. Dolayısıyla ilgili hadisin âhâd haber olsa dahi şayet hilâfette Kureyşliliğin zorunluluğuna işaret ediyorsa bu

⁹⁴ Çünkü Resûlullâh (a.s.), Ebû Ubeyde için: “Şüphesiz o, bu ümmetin emînidir,” buyurmuştur. Sâlim için de: “Şüphesiz Sâlim, Allâh’ı çok seviyor,” buyurmuştur. Taberî, *Tarih*, 4: 227.

⁹⁵ Mehmet Özşenel, “Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 49-50. Hamidullah, ana kaynaklarda Sâlim’in hakiki nesebine ulaşamadığını ifade etmektedir. bk.

Muhammed Hamidullah *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, (İstanbul: Beyan yayınları, 2011), 2: 930.

⁹⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 929.

⁹⁷ Ensâr’dan Muhammed b. Mesleme’nin Zülkassa Seriyyesi’ne ve Abdullah b. Revâha’nın da Mute’de üçüncü komutan olarak görev yaptığı kaynaklarda geçmektedir. Bunun için bk. Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vakîdî, *Kitâbü’l-Meğâzî*, tahk. Muhammed Ahmed ‘Atâ, (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, 2013), 2: 48-216. Ayrıca Ensâr’ın Hz. Peygamber dönemindeki gazve ve seriyyelerdeki görevleri için bk. Fethullah Zengin, *İslâm Siyasî Tarihinde Ensar*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 60-140.

⁹⁸ Ehlü’l-akd ve’l-hal; İslâm devlet başkanını seçme ve gerektiğinde azletme yetkisine sahip olan kuruldur.

⁹⁹ Sadeddîn et-Taftâzânî, *Şerhü’l-Akâidi’n-Nesefiyye*, tahk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, (Kahire: Mektebetü’l-külliyâti’l-ezheriyye, 1988), 96.

¹⁰⁰ Tirmizî, *Câmi*, Fiten, 49.

hadis, muhteris emîrlerin rahatça istismar alanına girebilecektir. Nitekim sonraki dönemlerde muhalifleri susturmak için Peygamber'in ağzından devrin sultanlarını övmek, Kureyş'i yüceltmek ve muhalifleri de kötülemek amacıyla bu tür hadislerin çokça kullanım alanı bulunduğu görülmektedir.¹⁰¹

Bütün bunları göz önünde bulundurduğumuzda *"imamlar Kureyş'tendir"* hadisini nasıl okumamız gerekir? Kanaatimizce Hz. Peygamber'in hilâfet için ifade ettiği Kureyşlilik özelliği bu konudaki bir şart olmasından ziyade M. Abdülmecit Karaaslan'ın ifadesiyle *"o coğrafyada Araplar nezdinde itibarlarından ötürü (Kureyşlilerin) bir müddet daha başkanlıklarının devam edeceği şeklinde, Resûlullah'ın sosyal bir vakıayı öngörüsü olarak"* değerlendirmek daha uygun olacaktır.¹⁰² Nitekim yukarıda belirttiğimiz üzere Muhammed Hamidullah da bu görüşe benzer bir çerçeve çizmişti. Hilâfetin ilk dönemde Ensâr'ın elinden kayıp gitmesinde onların bu sosyal realiteye karşı koyamayışları da etkili olmuştur. Kendi içlerindeki organize olamayış olarak okuduğumuz *Ensâr'ın ileri gelenlerinin, içlerinden birisinin adaylığına karşı çıkışlarını* onların bu öngörüye sahip oluşlarıyla değerlendirmek gerekir. Onlar, Medineliler olarak bu sosyal realiteye karşı koyamayacaklarını öngördüler ve onların bu kabullenışı sonraki başkanlık seçimlerinde de Kureyş'ten başka kimsenin bu göreve layık değilmiş gibi bir baskın anlayışı doğurdu. Nitekim Ensâr'ın Harre katliamıyla sonuçlanacak olan ikinci hilâfet taleplerinde gördüğümüz gibi Kureyş artık kendileri dışındaki birilerinin liderliğine rıza göstermemiş ve bu amaçla Abdullah b. Hanzale'ye halife olarak beyat etmekle birlikte Kureyş'ten de siyasî lider olarak Abdullah b. Mutî'ye beyat etmişlerdi. Toplumda yerleşen bu genel kabul sonraki dönemlerde *"imamlar Kureyş'tendir"* hadisinin dinî bir argüman olarak kullanılarak hilâfetin, Kureyş'in tekeline geçmesi sonucunu doğurmuştur.

SONUÇ

Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte Müslüman toplumun lidersiz kalma tehlikesi ortaya çıkmış, bunun farkına varan bazı Müslümanlar Hz. Peygamber'in (a.s.) naaşı henüz defnedilmeden İslâm devletinin yeni yöneticisini belirlemeyi bir gereklilik olarak görmüşlerdi. Yukarıda zikrettiğimiz Hz. Ömer'in Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a hilâfet teklifinde bulunması ve Ensâr'ın Kureyşli Muhâcirlere danışma gereği duymadan içlerinden birisini başkan seçmek üzere toplanmaları bu düşünceye matuftu. Ancak ne Kur'ân-ı Kerîm'de ne de Hz. Peygamber'in hadislerinde sarahaten veya gizli olarak yönetici belirleme yöntemiyle ilgili herhangi bir ifade bulunmaktadır. Yani hem Allah hem de Hz. Peygamber bu işi tamamen Müslümanların tercihi bırakmıştır. Bundan dolayıdır ki Resûlullah'ın vefatından sonra Müslümanların karşı karşıya kaldıkları ilk siyasi problemi, onun yerine geçip henüz yeni olan İslâm devletini kimin yöneteceği hususu teşkil etmiştir.

Hicaz bölgesindeki Araplar arasında 'başkanlık' veya 'şeyhlik' tevarüs yoluyla elde edilen bir makam değildi. Bu görev daha çok kabilevî kıdem ve yaşça üstünlüğe dayanmaktaydı. Dolayısıyla bu sisteme göre Hz. Peygamber'in erkek çocukları da olsaydı, devlet başkanlığı görevi tevarüs yoluyla oğullarına geçmeyecekti. Bunun yanı sıra Resûlullah, kendi yerini alacak herhangi bir siyasî vasi de bildirmemişti. Yine kendisinden sonraki yöneticilerin hangi

¹⁰¹ Harun Reşid Demirel, *Yönetimle İlgili Hadis ve Haberlerin Bilimsel Değerlendirilmesi*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1998), 123; Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 39.

¹⁰² Karaaslan, "Dört Halifeden Sonra Hilafetin Geleceği", s. 67.

yöntemle belirleneceğiyle ilgili herhangi bir bildirim de yoktu. Kur’ân’da da buna dair ne sarahaten ne de gizli bir ifade yer almaktadır. Bundan dolayıdır ki İslâm devlet başkanlığı kurumu olan hilâfet, Hz. Peygamber sonrası İslâm fikir dünyasında başlangıçtan günümüze kadar güncelliğini hep koruyan bir konu olmuştur. Aslında Hz. Peygamber’in sağlığında bu problemi halletmemiş olmasını onun, ümmetine olan güvenine hamletmemiz gerektiği gibi, yine herhangi bir şahıs veya zümre ismi belirlemiş olsaydı İslâm siyasî tarihinde farklı problemlerin çıkmasına sebebiyet verecek, yönetim belli bir zümrenin tekelinde kalacak ve dinî bir makam haline gelecekti.

Hz. Peygamber sonrası için net bir lider isminin veya zümresinin zikredilmemiş olması, bu göreve birçok talibin çıkmasına neden olmuştur. İlk talipler de Ensâr olmuştur. Onlar olaya nimet-külfet çerçevesinde yaklaşarak iktidarın kendi hakları olduğu iddiasıyla harekete geçmişlerdi. Bu düşünceyle Hz. Peygamber’in cenazesi henüz yerdeyken, yeni devlet başkanını seçmek üzere Sakîfe’de kendi aralarında toplandılar. Ancak durumdan haberdar olan Kureyş önde gelenleri Sakîfe toplantısına katılarak Ensâr’ın hilâfet işini aceleye getirmelerine izin vermedikleri gibi kararlı tutumlarıyla bu toplantıdan muvaffak bir şekilde ayrıldılar. Fakat onların bu toplantıda öne çıkıp görüşmeleri lehlerine çevirmelerinde “*imamlar Kureyşten’dir*” hadisinin etkisi ve bu hadisin orada zikredilip edilmediği hususu çerçevesinde İslâm tarihi boyunca tartışmalar hiç eksik olmamıştır. Doğrusu ilgili hadisin farklı tariklerle, birçok farklı varyantla kaynaklarda mevcut olması onun sahih olduğu kanaatini intaç etmektedir. Ne var ki Ensâr’ın Sakîfe toplantısında son âna kadar iktidarı kovalamaları, Kureyşlilerin hilâfetine işaret edecek herhangi bir nass veya işaretin bulunmadığını ve dolayısıyla mezkûr hadisin bu toplantı esnasında kullanılmadığını göstermektedir. Yine İbn Hanzale’nin iktidar talebiyle isyan hareketine kalkışmış ve Medinelilerin çoğunun desteğini almış olması da ilgili rivayetin sonraki dönemlerde hamledildiği anlama ilk dönemde hamledilmediğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Akbulut, Ahmet. “İlk Devir Siyasi Olaylarının Müslüman Düşüncesine Etkileri”. *İslamî Araştırmalar*, 5/1 (1991): 38-44.

Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992.

Aksoy, Numan Durak. “Tarihsel Bakımdan Halifelik”. *Hikmet Yurdu*, 3 (2009): 215-226.

Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*. 7. bs., İstanbul: Ensar yayınları, 2012.

Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3)*. 10. bs., İstanbul: Ensar yayınları, 2015.

Atalan, Mehmet. “Hz. Muhammed’in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2 (2004): 55-68.

Azimli, Mehmet. *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)*. İstanbul: Öykü Kitabevi, 2005.

Bakkal, Ali. “Ebû Bekir’in Halife Seçilmesinde ‘İmamlar Kureyş’tendir’ Hadisinin Rolü Üzerine”. *İstem*, 6 (2005): 87-104.

Balcı, İsrail. “İmamlar/Halifeler Kureyş’tendir’ İddiasının Kritiği”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 40 (2016): 5-31.

Balcı, İsrail. *Sâdık Halife Hz. Ebû Bekir*. Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2016.

Baltacı, Cahit. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. 3. bs., İstanbul: MÜİFV yayınları, 2010.

- Belâzurî, Ahmed b. Yahya. *Ensâbu'l-eşrâf*. tahk. Muhammed Hamidullah. 1. Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'ârif, tsz.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya. *Ensâbu'l-eşrâf*. tahk. Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1996.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. Kahire: el-Matbaatu's-selefiye, 1400.
- Cuayt, Hişâm. *el-Fitne*. Beyrut: Dâru't-talî'a, 1989.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebu'l-Maâli. *Giyâsü'l-ümem fi iltiyasi'z-zulem*. tahk. Mustafa Hilmî-Fuâd Abdulmun'im Ahmed. İskenderiye: Dâru'd-dave, 1979.
- Demirci, Mustafa. "Sâvafî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/184-185. İstanbul: TDV yayınları, 2009.
- Demirel, Harun Reşid. *Yönetimle İlgili Hadis ve Haberlerin Bilimsel Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, , 1998.
- Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed et-Temîmî. *Kitâbü'l-Mihan*. tahk. Yahyâ el-Cebbûrî. Beyrut: Dârü'l-garb el-İslâmî, 2006.
- Eryiğit, Adem. *Câhuz'ın İmamet Görüşü*. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (1975): 219-247.
- Geçit, Mehmet Salih. "Cüveynî'nin Hilâfet Anlayışı". *Ekev Dergisi*, 58 (2014): 485-504.
- Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yakut. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâr-ı sâdır, 1977.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan, 2 Cilt. İstanbul: Beyan yayınları, 2011.
- Hamidullah, Muhammed. *Resûlullâh Muhammed*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: 1973.
- Hatipoğlu, Said. "İslamda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1 (1979): 121-213.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Hayatu Muhammed*. Kahire: Dârü'l-maârif, 2001.
- İbn Abdirabbih, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-Ikdü'l-Ferîd*. tahk. Müfid Muhammed Kumayha. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1983.
- İbn Haldun, Abdurrahman. *Mukaddime*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 2001.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned*. tahk. Şuayb el-Arnâvûd-Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997.
- İbn Hayyât, Halife. *Tarih*. tahk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 2. bs., Riyad: Dâru taybe yayınları, 1985.
- İbn Hemmâm es-San'ânî, Ebû Bekir Abdurrezzak. *el-Musannaf*. tahk. Habibürrahman el-A'zamî. 12 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1972.
- İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. tahk. Mustafa es-Sekkâ vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâs el-Arabî, tsz.
- İbn İshâk, Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. tahk. Ahmed Ferid el-Mezidî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cîze: Dâru hicr, 1998.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah. *el-İmâme ve's-siyâse*. tahk. Ali Şîrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-advâ', 1990.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab*. Halife maddesi. 15 Cilt. Beyrut: Dâr-ı sâdır yayınları, 1990.
- İbn Sa'd, Muhammed ez-Zührî. *Kitabü't-tabakâti'l-kübrâ*. tahk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-hancı, 2001.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-tarih*. tahk. Ebu'l-Fidâ Abdullah. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1987.
- İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Rağîb. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. tahk. Muhammed Seyyid Keylanî. Hlf maddesi. Beyrut: Dâru'l-marife yayınları, tsz.
- Karaaslan, M. Abdülmecit. "İslam Hukukunda Devlet Başkanlığıyla İlgili Kavramların İhtilafı ve Dört Halifeden Sonra Hilafetin Geleceği". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 28 (2016): 55-80.
- Kılıç, Ünal. "Harre Vakasının Sebepleri Hakkında Bazı Mülahazalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2000): 317-324.
- Kılıç, Ünal. *Yezid b. Muaviye*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999.
- Kister, M. J. "Harre Vakası". çev. Ünal Kılıç. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2000): 305-316.
- Küçükbaşcı, Mustafa Sabri. "Harre Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/245-247. İstanbul: TDV yayınları, 1997.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı D. Yıldız. 5. bs. İstanbul: Ağaç Kitapevi yayınları, 2009.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Kitabü'l-ahkâmi's-sultâniyye ve'l-vilâyâti'd-diniyye*. Tahk. Ahmed Mübarek el-Bağdadî. Kuveyt: Dâr-ı İbn Kuteybe yayınları, 1989.
- Mesudî, Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürucü'z-zeheb*. tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1973.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. Riyad, Beytu'l-efkâr ed-düveliyye, 1998.
- Önkâl, Ahmet. "İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 6/3 (1992): 189-197.
- Öz, Şaban. *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*. Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2015.
- Özşenel, Mehmet. "Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/49-50. İstanbul: TDV yayınları, 2009.
- Parlak, Nizamettin. "Sakîfe'deki Halife Adayları". *İstem*, 19 (2012): 121-136.
- Semhûdî, Ali b. Ahmed. *Vefâ'ü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*. tahk. Muhammed Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, tsz.
- Süyutî, Celâluddîn Abdurrahman. *Tarihu'l-hulefâ*. tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. Mısır: Matbaatu's-saadet, 1952.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu't-Taberî*. 2. bs. tahk. Muhammed Ebul-Fadl İbrâhîm, 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-maârif, tsz.

Taftâzânî, Sadeddîn. *Şerhü'l-Akâidi'n-Nesefiyye*. tahk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-ezheriyye, 1988.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâru'l-garb el-İslâmî, 1998.

Turhan, Halil İbrahim. *İbn Hacer ve "Lezzetü'l-Ayş Bi Cem'i Turuki 'el-Eimmetü min Kureyş" Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Vâkidî, Muhammed b. Ömer b. Vâkîd. *Kitâbü'l-Meğâzî*. tahk. Muhammed Ahmed 'Atâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2013.

Vâkidî, Muhammed b. Ömer b. Vâkîd. *Kitâbü'r-Ridde*. tahk. Yahyâ el-Cebbûrî. Beyrut: Dâru'l-garb el-İslâmî, 1990.

Varol, Mehmet Bahaüddin. "Harre Vakası (Sebep-Sonuç Değerlendirmesi)". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1997): 513-534

Yakûbî, Ahmed b. Ebî Yakûb. *Tarihu'l-Yakûbî*. tahk. Abdülemîr Mehnâ. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketu'l-alemî, 2010.

Zengin, Fethullah. *İslâm Siyasî Tarihinde Ensar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.

Zorlu, Cem. *İslam Tarihinde İlk İktidar Mücadelesi*. İstanbul: İz yayıncılık, 2014.